
MUSLIMANI IZ NOVOOSLOBOĐENIH KRAJEVA CRNE GORE (1914-1916)

Milan Šćekić

Based on the first rate historical sources this paper deals with the role of the Muslim population from the newly liberated territories of Montenegro in the First World War (1914-1916), their attitude toward the state whose subjects they became only at the beginning of the second decade of the 20th century, as well as the way the Montenegrin authorities treated them during the war.

Do Berlinskog kongresa u Crnoj Gori je živjelo isključivo pravoslavno stanovništvo. Nakon pripajanja okolnih oblasti, novi crnogorski državljani postali su i podanici islamske i katoličke vjeroispovjesti, koji su činili i nešto manje od 10% ukupnog stanovništva Crne Gore. Od toga je muslimansko stanovništvo (slovenskog i albanskog porijekla) činilo oko 5% crnogorske populacije. Pretežno su bili nastanjeni u Podgorici, Baru, Ulcinju, dok je samo manji broj muslimana živio u Nikšiću. Konfesionalna struktura crnogorskog društva nije se mijenjala više od tri decenije, sve do balkanskih ratova. Poslije njihovog okončanja Crna Gora se uvećala za 5.000 km² i dobila oko 240.000 podanika, koji su mahom bili nastanjeni u

Sandžaku i Metohiji (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Plav, Gusinje, Peć, Đakovica).¹ Najveći broj novih crnogorskih podanika bili su muslimanske vjeroispovjesti (oko 160.000), dok je katolika bilo oko 20-25.000. Ako se ovim ciframa doda 15.000 nepravoslavaca koji su živjeli u predbalkanskoj Crnoj Gori, nakon balkanskih ratova muslimani i katolici činili su blizu 45% crnogorskog stanovništva.² Za ondašnje crnogorske vlasti to je bio ozbiljan problem, budući da veliki broj dojučerašnjih osmanskih podanika Crnu Goru nije smatrao svojim osloboditeljem, već okupatorom.³ Zbog toga se jedan dio tog stanovništva (mahom Albanaca) još prije rata odmetnuo u šumu, odlučan u namjeri da povede oružanu borbu protiv novih gospodara. U takvom stanju Crna Gora je dočekala Prvi svjetski rat. No, mi se u ovom radu nećemo baviti muslimanima albanske nacionalnosti, već muslimanima slovenskog porijekla, koji su postali crnogorski podanici nakon Balkanskih ratova.

* * *

Uloga i doprinos muslimana iz novooslobođenih krajeva Crne Gore u Prvom svjetskom ratu do sada nijesu bili predmet historiografske obrade. Samim tim, historiografija ne posjeduje ni elementrane podatke, koji bi olakšali istoričarima istraživanja na ovu i slične teme. Što je bio razlog takvog odnosa istraživača prema ovoj problematici, teško je sa sigurnošću kazati. U svakom slučaju, arhivska građa nije bila prepreka za istraživanje, jer je u domaćim arhivima ima sasvim dovoljno.

---

¹ Milan Šćekić, „Crnogorski muslimani u crnogorskoj vojsci tokom Prvog svjetskog rata (1914-1916)“, *Montenegrin Journal for Social Science*, vol. ume. 1, issue 2, Podgorica, 2017, 203.

² Živko M. Andrijašević, „O nekim osobenostima crnogorskog društva 1914“, Zbornik radova: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje - Podgorica, 2015, 14-15.

³ *Isto*, 17.

Muslimansko stanovništvo slovenskog porijekla u novooslobođenim krajevima Crne Gore uglavnom je bilo nastanjeno u dijelu Novopazarskog sandžaka, koji je crnogorska vojska zauzela 1912. godine. Samo manji dio tog stanovništva živio je u crnogorskom dijelu Metohije, mahom nastanjene muslimanima albanskog porijekla. Za razliku od muslimana koji su postali crnogorski podanici 1878. godine, crnogorske vlasti su prema muslimanima iz novooslobođenih krajeva bile znatno podozrivije. Razlog je bio jednostavan. Najveći dio tog stanovništva nije gajio prijateljska osjećanja prema Crnoj Gori, pa se u njihovu lojalnost u ovom sukobu s pravom sumnjalo. To je bio glavni razlog zbog čega im vlasti nijesu ukazale povjerenje da brane zemlju, kao njihovoj jednovjernoj braći sa područja Podgorice, Bara i Ulcinja, koji su više od tri decenije bili crnogorski državljani. No, to ne znači da im nije bilo povjereno vršenje drugih poslova od vojnog značaja i da kod dijela muslimanskog stanovništva iz novooslobođenih krajeva nije postojala želja da se sa ostalim crnogorskim vojnicima bore protiv neprijatelja. Još prije početka rata muslimani iz Rožaja, Peći i Đakovice stavili su se na raspolaganje crnogorskim vojnim vlastima, koje su ih naoružale i uputile na Kapino Polje kod Nikšića. O njihovom boravku na Kapinom Polju i susretu sa kraljem Nikolom pisao je zvanični *Glas Crnogorca*: „Pred veče se Kralj izvezao pred varoš, svuda oduševljeno pozdravljen, pa se na Kapinom polju zaustavio pred logorom muslimana iz Rožaja i okolnih krajeva. Oni su došli u velikom broju s oružjem i kao vjerni podanici i ispravni građani crnogorski stavili su svoj život na raspoloženje. Pozdravili su Gospodara burnim usklikima.“⁴ Koliko je muslimana tom prilikom bilo prisutno na Kapinom Polju teško je sa sigurnošću kazati. Pretpostavljamo da ih je moralo biti od 1.000 do 2.000. Zasiurno se zna da je samo sa Bori-begom Mahmutbegovićem pred početak rata krenulo u

---

⁴ *Glas Crnogorca*, br. 40, 2. avgust 1914, 1.

Nikšić 650 muslimana iz Peći i Đakovice, da se stavi na raspolaganje komandantu Hercegovačkog odreda, serdaru Janku Vukotiću. U istom pravcu poveo je jedan broj muslimana iz ovih krajeva i Asim-beg Mahmutbegović, ali iz raspoložive građe nijesmo mogli doznati o kolikom broju riječ.⁵ Ako se ovome dodaju i muslimani iz Rožaja, nema sumnje da se taj broj kretao između 1.000 i 2.000 ljudi. A možda je bio i nešto veći. U svakom slučaju, osam dana prije početka rata, kralj Nikola je udovoljio molbi rožajskih muslimana, da se 1.000 dobrovoljaca toga kraja stavi pod komandu nekadašnjeg bimbasha Šućur-age Adžića, „snabdiju sa raznim potrebama i tainom kao i ostala vojska“ i upute u Berane da čekaju „dalja naređenja“. Pored rožajskih muslimana, dobrovoljno su se prijavili da brane domovinu tih dana i neki muslimani iz Peći predvođeni Sefedinom Mahmutbegovićem. I oni su kao i rožajski muslimani upućeni u Berane, ali ni u ovom slučaju nijesmo uspjeli doznati o kolikom se broju ljudi radilo.⁶ Ali kako upravo o muslimanima iz ovih krajeva („iz Rožaja i okolnih krajeva“) kasnije donosi vijesti *Glas Crnogoraca*, pretpostavljamo da su upućeni u Nikšić. Ako je to tačno, njihov broj je onda bio morao biti veći od dvije hiljade. Nemamo podatke o tome šta se sa njima kasnije dešavalo. No, bez obzira na to, vlasti na Cetinju su imale mnogo razloga da budu zadovoljne držanjem dijela muslimana iz novooslobođenih krajeva, koji su od prvog dana rata iskazali spremnost da se žrtvuju za svoju novu državu. Cijeneći njihov patriotizam, ali i vjerska osjećanja, crnogorske vojne vlasti su naredile da se muslimanski dobrovoljački bataljoni bore pod crnogorskim bataljonskim barjacima, ali da se umjesto krsta na

---

⁵ Biblioteka Istorijskog instituta Crne Gore (u daljem tekstu BIICG), Rad crnogorske vojske od 11. jula do 6. avgusta do dolaska srpskih oficira (u daljem tekstu RCV), f-346, 33, 22.

⁶ BIICG, RCV, f-346, 356, 15.

njima istaknu inicijali N. I.⁷ Nažalost, to je sve što smo uspjeli saznati o dobrovoljačkim muslimanskim bataljonima iz novooslobođenih krajeva. No, bez obzira na to, za stanovništvo koje maltene nije ni osjetilo život u Crnoj Gori, to nije bilo ni malo beznačajno. Posebno kada je u pitanju njihov odnos prema državi u kojoj nijesu proveli u miru ni dvije godine dana. To nedvosmisleno dokazuje, da je jedan dio muslimanskog stanovništva uprkos kratkom vremenskom periodu koji je proveo u njoj, Crnu Goru prihvatao kao svoju državu. Istina, radilo se o neznatnom broju ljudi.

Ostalo muslimansko stanovništva iz novih krajeva Crne Gore, sa izuzetkom manjeg broja, držalo se tokom rata vrlo lojalno obavljajući komorske i razne druge poslove od državnog značaja. Vršeći pozadinsku službu muslimani iz Sandžaka stizali su s crnogorskom sve do Glasinca.⁸ Time su se svojski odužili Crnoj Gori u ovom ratu. Brojni su izvori koji govore u prilog tome da su muslimani iz novooslobođenih krajeva bili angažovani na izuzetno teškim poslovima, kakvi su bili gradnja kolskog puta Bijelo Polje (Peć) – Dio – Čakor – Polimlje, na kome je kulučilo između 5.000-6.000 radnika („vojnika svih vjeroispovjesti“);⁹ gradnja puta Raškovo Guvno – Plav (na kome je radilo 113 muslimana iz Plava i Gusinja);¹⁰ popravaka puta

---

⁷ BIICG, RCV, f-346, 470, 17.

⁸ Milan Šćekić, *Crnogorski vojni bjegunci (1914-1916)*, Matica, br. 71, Cetinje - Podgorica, 2017, 311.

⁹ Državni arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Ministarstvo unutrašnjih djela (u daljem tekstu MUD), 1914, Upravno odjeljenje (u daljem tekstu UO), f-151, 3625/8, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 23. avgust.

¹⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-162, 1923/2, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Andrijevići – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 30. maj. Zbog nehumanih uslova pobjegla su 102 muslimana s gradnje ovog puta „s toga što im građevinsko odjeljenje ne isplaćuje propisnu naknadu i zbog gladi“

Berane – Rožaje – Novi Pazar;¹¹ čišćenje kolskog puta preko Trešnjevika (71 musliman)¹² itd. Vršeci danonoćno ove i razne druge poslove od državnog značaja, muslimansko stanovništvo nije praktično imalo vremena da se posveti domaćim obavezama, zbog čega se nalazilo u nezavidnoj egzistencijalnoj situaciji. Kada se govori o ulozi muslimana iz novooslobođenih krajeva u Prvom svjetskom ratu, ove činjenice se nikako ne smiju zanemariti.

U naročito teškoj situaciji bili su rožajski muslimani, zbog čega je oblasni upravitelj u Beranama tražio od Cetinja da na vrijeme uputi pomoć u te krajeve, kako se stvari ne bi ozbiljno iskomplikovale: „Prilikom sadanjeg moga bavljenja u Rožajama i okolini, uvidio sam, da je stanje stanovništva rožajske kapetanije vrlo bijedno; a povodom toga što je isto mahom sve zauzeto noću dnevno prenosom hrane vojničke od Rožaja do Lozne, kao i drugim državnim poslovima, te se ni najmanje ne može dohvatiti domaćeg rada, a pritom što je pomenuta kapetanija dosta siromašnog stanja, a mjesto planinsko, te im je u onakvom stanju ne moguće dalje opstati. Pa nalazim za neophodno potrebno predočiti Vam g. ministre, da se sva rekvizicija od ovog rata naplati stanovništvu rožajske kapet., kako bi im se priteklo u pomoć. Inače toliko će iznemoći, da nam neće moći ništa pomoći, nego će još ostati na teret državi da im se familije izdržavaju.“¹³ Nažalost, Cetinje nije posjedovalo čarobni štapić kojim bi moglo olako riješiti kompleksne probleme kakve samo

---

(DACG, MUD 1915, UO, f-162, 1923/4, J. Hajduković, oblasni upravitelj u Andrijevići – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 19. maj 1915.)

¹¹ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3452/3, M. Petrović, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 11. avgust.

¹² DACG, MUD 1915, UO, f-156, 83/2, pisar S. Kažić, zastupnik oblasnog upravitelja u Andrijevići – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 7. januar.

¹³ DACG, MUD 1915, UO, f-164, 2552/3, J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 25. jul.

Austrougarska vojska i muslimani u Novopazarskom sandžaku
(*Dom i svijet*, br. 18, 15. septembar 1916, 344.)

rat može da izazove. Niti su rožajski muslimani bili jedini kojima je bila tih dana bila prijeko potrebna državna pomoć. Samo u plavskoj opštini, maja 1915. godine, država je isplatila novčanu pomoć 221 siromašnoj porodici,¹⁴ dok je u gusinjskoj opštini ovu pomoć dobilo 200 porodica.¹⁵ Nesumnjamo da država nije

¹⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-161, 1757/2, spisak siromašnih familija u opštini Plav, 4. maj.

¹⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-161, 1757/3, spisak siromašnih porodica u opštini Gusinje, 25. april.

pružila neku vrstu pomoći i stanovništvu rožajskog kraja, ali sumnjamo da je takvom intervencijom mogla bitnije da izmijeni nezavidnu situaciju u koju ih je rat doveo. U svakom slučaju, nije ih mogla osloboditi obavljanja teških poslova. Ono od čega ih je zasigurno mogla osloboditi u ratnim uslovima, oslobodila ih je – kulučenja za vrijeme Ramazana.¹⁶ Time je jasno pokazala spremnost da i u ratnim uslovima poštuje vjerska osjećanja svojih muslimanskih podanika, što joj služi na čast.

No, kada je u pitanju odnos države prema muslimanskim podanicima iz novooslobođenih krajeva, Crna Gora se svakako ne može ponositi raznim vrstama nasilja kojima je u ovom ratu bilo izloženo muslimansko stanovništvo. Posebno ne onima koje je vršilo pravoslavno stanovništvo i ljudi koji su reprezentovali državnu vlast u tim krajevima. Naravno, to ne znači da su samo pravoslavni žitelji vršili nasilja nad muslimanima. Brojni su izvori koji govore i o nasiljima i pljačkama koje su nad muslimanima vršili i albanski odmetnici.¹⁷ Nasilja nad muslimanima u novooslobođenim krajevima vršena su i od strane katoličkog stanovništva, koji su baš kao i pravoslavni žitelji, težili da se osvete muslimanima za viševjekovni podređen položaj u osmanskoj državi. U Gusinju su, između ostalih, takvi bili dvojica braće koji su otimali muslimanske djevojčice od 10 godina s ciljem da ih pokatoliče i uzmu za žene.¹⁸ Ali ako

---

¹⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-164, 2206/2, R. Popović, zastupnik ministra vojnog – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 24. jun.

¹⁷ Tako su sredinom maja 1915. godine u opštini biševskoj (Rožaje) šestorica kačaka opljačkala u sred dana: Aljuša i Zuka Zogovića (1.400 groša), Suda Kuća (99 groša), Iljaza Kuća (150 groša), Aljuša Murića (200), Mula Fetu (300), Redža Šaića (400), Šerifa Murića (100) i Ujka Ajdarova („dva sahata“). (DACG, MUD 1915, UO, f-161, 1793/5, J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 16. maj.)

¹⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3122/4, M. A. Useinov – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 17. jul.

napade albanskih odmetnika i beskrupuloznih pojedinaca nije bilo lako predvidjeti, ponašanje ljudi koji su reprezentovali crnogorsku državu na tim prostorima sasvim sigurno jeste. A oni su se nerijetko znali ponašati jako osiono. Poput nekih žandarma i činovnika u Bijelom Polju, koji su svojim ponašanjem više podsjećali na kabadahije nego na ljude zadužene da brinu o javnom redu i miru. Tako su za Božić 1915. godine neki žandarmi i činovnici u ovoj varoši izazvali pravu pometnju šenlučeci. Posebno izvjesni žandarm Pavle Stanojević (pratio neke muslimane za Nikšić), koji je na izlasku iz varoši jašući na konju pucao iz puške (*moskovke*) „i gdje je god koga Srbina vidio, vikao je zašto ne pucate ...pala je Turska.“¹⁹ No, i bez poziva žandarma Stanojevića, jedan broj mahom pijanih bjelopoljskih Srba je šenlučenjem remetio javni red i mir, zbog čega su došli u sukob sa žandarmerijom.²⁰ U žalbi koju su uputili kralju Nikoli o tome incidentu mjesni Srbi su prećutali svoje šenlučenje, ističući da su počeli da pucaju tek kad su „čuli i videli đe žandarmi pucaju“, čime su nastojali da odgovornost za ovaj događaj prebace na žandarmeriju.²¹ No, to im nije pošlo za rukom. Istina, nakon sprovedenog postupka jasno je utvrđeno da su pored Stanojevića za Božić 1915. pucala još trojica žandarma u Bijelom Polju (dvojica u kući nekog oficira Toda Morakovca „a jedan u policijskom stanu“), šest činovnika i čak dvadestšestoro građana (kasnije oslobođeni odgovornosti) „dok su neka deca kao đaci predati upravi škole“. I što je najvažnije, svi za koje se utvrdilo da su prekršili zakon bili su sankcionisani.

¹⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-155, 4713/2, J. Marinović – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 28. decembar 1914.

²⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-155, 4701/4, sekretar Jovović, zastupnik oblasnog upravitelja u Bijelom Polju – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 26. decembar.

²¹ DACG, MUD 1915, UO, f-155, 4715/4, bjelopoljski Srbi – kralju Nikoli I Petroviću-Njegošu, 26. decembar 1914.

Od toga je trojici žandarma izrečena maksimalna kazna koju je predviđao „paragraf 360 kriv. zakonika“, dok je žandarm Stanojević predat „sudu na suđenje“. ²² A to ponajbolje govori da i u ratnim uslovima crnogorske vlasti nijesu tolerisale (kamoli podsticale) nasilničko ponašanje u novooslobođenim krajevima. Naprotiv. Nakon ovog incidenta svo vojnosposobno (pravoslavno) stanovništvo koje je u Bijelom Polju čuvalo magacine, taoce, slagališta i držalo straže upućeno je „u jedinice da pucaju onamo đe treba“, a zamijenili su ih muslimani, koji su te poslove obavljali zajedno sa žandarmerijom. ²³ Ovakvi i slični slučajevi nedvosmisleno govore da u novooslobođenim krajevima, vjerska tolerancija i suživot nijesu bila na zavidnom nivou, te da se srpsko stanovništvo u tim krajevima često znalo ponašati krajnje problematično.

Odlučnost države da zaštiti svoje podanike i sankcioniše razna bezakonja, ne znači da su državni organi uvijek bili na visini zadatka i da su uspjeli da izvedu pred lice pravde sve one koji su se po raznim osnovama ogriješili o zakon. Naprotiv. U ratnim uslovima to je posebno težak i zahtijevan posao, ali se time država ne može abolirati od odgovornosti. Posebno ne kada se zna da su neki pojedinci iz lokalnih struktura vlasti, često prednjačili u raznim zloupotrebama i koji su svojim ponašanjem na najgori mogući način reprezentovali Crnu Goru u novooslobođenim krajevima. Takvim postupcima bilo je pogođeno cjelokupno stanovništvo, a ne samo muslimansko, kako to neki danas tendenciozno i nenaučno tvrde. Istina, muslimani znatno više od

---

²² DACG, MUD 1915, UO, f-156, 267/1, sekretar Jovović, zastupnik oblasnog upravitelja u Bijelom Polju – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 23. januar. „Isključivo po poslu pucanja kažnjeni su četiri žandarma sa po trideset perpera globe, šest činovnika sa po dvadeset perpera i dvadeset i šest građana sa po deset perpera“ (*Isto.*)

²³ DACG, MUD 1915, UO, 4718/4, sekretar Jovović, zastupnik oblasnog upravitelja u Bijelom Polju – R. Ljumoviću, 28. decembar 1914.

ostalih, ali daleko od toga da je hrišćansko stanovništvo bilo u nekom posebno povlašćenom položaju i da nije prolazilo kroz slične nedaće. O tome svjedoči i predavka jednog žitelja beranskog kraja (pravoslavne vjerosipovjesti) upućena ministru unutrašnjih djela, u kojoj se žali na teške zloupotrebe i nasilja koje se zacarile u tom kraju: „Kao domorodac beranske oblasti, putujući kroz narod i od svakodnevnih govora, na javnim mjestima daje se čuti nezadovoljstvo naroda, poglavito protivu predsjednikâ opština... Promjena režima prije tri godine kod mnogih je donijela čudne misli i sumorno ćutanje kod nekih Srba, a o muslimanima i da ne govorim.“ Dakle, iz ovih navoda se jasno vidi da je beranskom kraju nezakonitim i nečovječnim postupcima pojedinaca iz lokalnih vlasti bilo izloženo i hrišćansko i muslimansko stanovništvo, s tim što su muslimani u tom smislu znatno gore prošli. Svakako da je zbog ovakvog stanja neupitna odgovornost crnogorske vlade, koja je takvim ljudima povjerila da je predstavljaju u novooslobođenim krajevima. Ali joj se ne može spočitati da je ona stajala iza takvih zlodjela, jer na Cetinju gotovo i da nijesu bili informisani kakva sve nasilja i nepravde trpi tamošnje stanovništvo. I kada bi ponešto saznali o takvim stvarima, o tome su ih najčešće obavještavali već hrabi pojedinci koji više nijesu mogli da trpe bezakonje i nasilja kojima su bili izloženi. Ostali su radije trpjeli nepravdu nego se suprostavljali ionako violentnim i beskrupuožnim predstavnicima lokalnih vlasti. „Da davija poći ne smije, jer po povratku, na vrat bi imao svog predsjednika, koji bi ga stavio na Tantalove muke.“ Bezakonje je posebno bilo izraženo u krajevima nastanjenim muslimanskim življem, nad kojima su se teško izivljavali zlikovci raznih profila. „Ukrivanje bezobraznog rada postoji u velikoj mjeri onamo, gdje se vlada muslimanskim življem (našom davno izgubljenom braćom).“ U tom nečasnom poslu učestvovali su i brojni dezerteri toga kraja, za koje je rat bio prilika da se obogate na štetu nezaštićenog muslimanskog i srpskog

stanovništva. „Bezbroj nevaljalaca ostaju kod svojih kuća, te preko noći krstare, naročito kroz muslimanska, pa i srpska sela i otuda se vraćaju bogato situirani, ubijajući tako i svodeći državni autoritet na nivo posljednjeg stepena.“²⁴ Sve da možda i ne odgovaraju u potpunosti istini svi navodi u ovoj predstavi, njima se mora pokloniti pažnja. Ako je i najmanji dio onoga što je izneseno u ovoj predstavi tačno, crnogorske vlasti imale su mnogo razloga za zabrinutost. U svakom slučaju, ako su kod dijela muslimanskog stanovništva beranskog kraja i postojale i najmanje simpatije prema Crnoj Gori, nakon ovakvih događaja one su zasigurno nestale.

Istoriografija je saglasna da su nad muslimanskim stanovništvom u novooslobođenim krajevima počinjeni brojni zločini od strane srpskog stanovništva, koje je dominantno bilo zastupljeno u organima vlasti. Ali trdnje da su zločine i razna druga nasilja nad muslimanima u novooslobođenim krajevima vršili samo doječurašnji osmanski podanici pravoslavne vjeroispovjesti, ne odgovaraju u potpunosti istini. Nije sporno da su oni u tome uveliko prednjačili, zahvaljujući činjenici da su dominantno bili zastupljeni u organima vlasti. Ali kako tada, tako i tokom Prvog svjetskog rata zabilježeni su slučajevi da su nasilja nad muslimanskim stanovništvom vršena i od strane ljudi, koji su postali crnogorski državljani znatno prije 1912. godine. Istina ne u nekom zabrinjavajućem broju, ali ih je bilo. O tome svjedoči i najpoznatiji jugoslovenski disident Milovan Đilas, čiji je otac bio komandnat žandarmerije u Bijelom Polju, kada govori o Prvom Balkanskom ratu: „Sa tim ratom u našu kuću su došli muslimanski čilimi i sedžade, ranije ih nije bilo? Jesu li kupljeni? Ili ih je neko poklonio predstavniku pobjedničke vlasti da se na taj način umili i utvrdi prijateljstvo? Nije ih bilo mnogo

---

²⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-166, 3081/2, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Berane, 23. jun.

ni od velike vrijednosti.“²⁵ Dakle, ni sam Đilas nije siguran kako su se muslimanski ćilimi i sedžade obreli u njihovoj kući, ali ni on ne isključuje mogućnost da se možda radi o stvarima otetim u ratu.

No, ako u ovom slučaju možda i nije bila po srijedi ratna otimačina, u nekim drugim slučajevima sasvim sigurno crnogorski činovnici nijesu zakonito obavljali povjerene dužnosti. Jedan od takvih činovnika bio je Stevan Šćepović, predsjednik opštine Nedakusi (Bijelo Polje), koji je vršeći tu dužnost počinio više krivičnih djela na štetu muslimanskog stanovništva, mahom radi ličnog bogaćenja. U tom cilju je od jednog trgovca dobio mito od 810 perepra kako bi mu kupio skrivane konje, koji su od stanovništva trebali da budu oduzeti na ime rekvizicije. Snalažljivom Šćepoviću, koji je u ratnim uslovima vidio odličnu priliku za bogaćenje, nije bilo teško da uplašene vlasnike tih konja (Ćamil-bega Šehovića, Halit Darmana, Adžiku Lukača i Halila Račića) ubjedi da im je isplativije da ih prodaju po znatno jeftinijoj cijeni nego da čekaju kada će ih država obešteti. Od te nečasne transakcije zaradio je 348 perpera. Da je to bio jedini Šćepovićev grijeh, negdje bi mu se moglo i oprostiti zbog toga. Ali kako je počinio brojne zloupotrebe („tukao šakom i štapom pojedine muslimane i naređivao da ih žandarmi tuku“, preprodavao sir, selektivno vršio rekviziciju, koristio bez ikakve naknade tuđe konje za svoje potrebe) neki žitelji opštine Nedakusi optužili su ga da je „htio nabaviti za sebe Lalu ženu Nuha Sadikovića“. Iako je ova optužba bila lažna, uspjeli su u naumu da se osvete korumpiranim i osionom predsjedniku opštine, koji je zbog nekoliko krivičnih djela predat Sudu na isljeđenje.²⁶ I to onih krivičnih djela za koje su postojali čvrsti dokazi da ih je Šćepović počinio.

---

²⁵ Milovan Đilas, *Besudna zemlja*, Beograd, 2005, 70.

²⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3980/27, T. Milošević, administrator bjelopoljske oblasti – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 7. novembar.

Razne druge Šćepovićeve zloupotrijebe i mreža saradnika, bez koje ne bi mogao sve to raditi, ostali su uglavnom van domašaj zakona. Po svemu sudeći toj mreži u Nedakusima su pripadali: Mahmut-beg Kapetanović, Martin Raović, Stevan Pešić, Rondo Konatar, Adem beg Šehović, Sulejman beg Šehović, Redžo Malagić i Mujo Martinović. Pravo da tako razmišljamo daje nam jedna njihova molba upućena ministru unutrašnjih djela januara 1915. godine, u kojoj traže da se Šćepović kao karakteran i ispravan činovnik oslobodi regutske vježbe u Peći i vrati u njihovu opštinu „jer njegovo zakonito držanje prema nama u svakome poslu, dokazalo nam je da u Crnoj Gori vlada pravda i zakonitost, i dalo nam volje da u ovim najozbiljnijim danima ne žaleći truda istinski služimo uzvišenom Gospodaru i domovini“. Na kraju su kao razlog više da se udovolji njihovj molbi istakli, da su njegovim pravičnim držanjem bile zadovoljne „sve vlasti a tako i mi“. ²⁷ Nesumnjamo da su potpisnici ovih redova zaista bili impresionirani predsjednikom Šćepovićem. Moguće da je to bio slučaj i sa nekim predstavnicima vlasti, ali ne zato što ih je sa Šćepovićem spajala ljubav ka redu i zakonu, već najvjerotnije ka nezakonitim poslovima od kojih se moglo lijepo zaraditi. No, ako za neke od njih nemamo čvrste dokaze da su u takve stvari bili upleteni, za Mahmut bega Kapetanovića se zasigurno zna da je posredovao u nekim od tih poslova. ²⁸

Kada su se ovako bezobzirno ponašali najviši predstavnici vlasti u nekim opštinama, onda se samo može zamisliti kakve su sve zloupotrijebe vršene od ostalih crnogorskih činovnika u novooslobođenim krajevima. Posebno u Metohiji, gdje su se

---

²⁷ DACG, MUD 1915, UO, f-156, 307/2, molba stanovnika Nedakusa – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 24. januar.

²⁸ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3980/27, T. Milošević, administrator bjelopoljske oblasti – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 7. novembar. „Šćepović je još kupovao sir u Koritima oku po 5 groša, pa ga preprodavao oku 8 groša posredstvom Mahmut-bega Kapetanovića.“ (*Isto.*)

pojedini crnogorski činovnici ponašali kao pravi mali zulumčari, ne mareći ni za zakon ni za obzire prema tom stanovništvu. Jedan od takvih crnogorskih činovnika bio je i predsjednik opštine Junik, Milika Vojvodić iz Morače, koji je do te mjere osilio da je praktično radio šta je želio. Takvim ponašanjem utjerao je stah u kosti albanskom stanovništvu. Ozlojeđeni postupcima predsjednika Vojvodića bili su i neki crnogorski žandarmi u Juniku. Čini nam se ne zato što su saosjećali sa nevoljama žitelja toga kraja, već prije zbog toga što se Vojvodić prema njima ponašao nekorektno i što im nije davao dio nezakonito stečene imovine („Globio je nekoliko seljaka iz sela Vokše po 1 perp. zbog opšt. budžeta, od kojih je žandarmima dao 6 perp. a ostalo zadržao za svoj džep“). Da je predsjednik opštine bio izdašniji prema svojim žandrmima i da im je češće davao dio nezakonito stečenog novca, teško da bi presavili hartiju i optužili ga Cetinju za 17 nezakonitih radnji koje je počinio. Iz tih navoda se jasno može vidjeti kako su se ponašali crnogorski organi vlasti u novooslobođenim krajevima i kakvim je sve nasiljima bilo izloženo tamošnje stanovništvo. „Pri prikupljanju opšt. budžeta stavio je svoga sina, poslužitelja područne kancelarije da isti skuplja budžet, koji naplaćuje po svojoj volji, a ako se ko usprotivi bude tučen i globljen ...Prilikom sadašnje mobilizacije i rekvizicija, svakog dana dolaze pokloni njegovoj ženi u vuni, novcu i drugim stvarima da bih im se konji oslobodili, te zato je i pored tolikih državnih potreba mnoge konje zadržao a neke sasvim oslobodio i vlasnik istih vratio ih na planinu.“²⁹ Nažalost, ovakvih i sličnih zloupotreba nije manjkalo u novooslobođenim krajevima, a jasno je i da su crnogorski činovnici često znali postupati bezobzirno prema tamošnjim žiteljima, te da takvo ponašanje nije bilo svojstveno samo dojučerašnjim osmanskim podanicima pravoslavne vjeroispov-

---

²⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3440/2, N. Bajagić, A. Batuša, žandarmi opštine Junik - S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 25. jul.

jesti već i crnogorskim državljanima. To ponajbolje govori koliko je ova problematika neistražena, i da je krajnje vrijeme da se istoričari njome ozbiljno pozabave. U svakom slučaju ovakvim ponašanjem crnogorskog činovništva samo je dodatno povećana ionako velika podozrivost muslimanskog stanovništva prema Crnoj Gori.

Uprkos takvim prilikama većina muslimanskog stanovništva držala se mirno i pomagala u granicama svojih mogućnosti mnoge nevoljnike koji su spas od ratnih nedaća potražili u Crnoj Gori. Brojni su primjeri koji govore o pomoći koju su muslimani Pljevalja, Bijelog Polja, Berana, Rožaja, Čajniča, Đakovice i Peći uputili crnogorskom Crvenom krstu i Glavnom odboru za pomaganje porodicama prebjeglih u Crnu Goru 1914-1915. iz Bosne, Hercegovine i Boke Kotorske. U nekim mjestima muslimani su bili i najveći darodavci. Tako su od 4127 perpera i 100 rubalja novčane pomoći, koliko je prikupio Odbor Crvenog krsta u Pljevljima, samo Mehmed paša Bajrović i Hadži beg Bajrović dali četvrtinu sredstava (1.000). Visoke priloge Crvenom krstu u dali su još i Ahmet ef. Korijenić (250), Omer Bajrović (100), Hamefi Adbegović (60), Halime (46) i Elma Bajrović (46), dok se pomoć ostalih muslimana kretala od 0.30 para do 30 perpera. Kada je u pitanju pomoć u stvarima pljevaljski muslimani su takođe pokazali solidarnost. Posebno se u tom smislu istakao bogati Mehmet paša Bajrović, koji je kao najveći darodavac priložio 20 košulja, 20 gaća i 20 marama.³⁰ Nesebična pomoć pljevaljskih muslimana nije izostala ni

---

³⁰ *Glas Crnogorca*, br. 1, 3. januar 1915, 3-4. Riza Rizamović i Anefi b. Adbegović dali su po 1 top kambrike, Ahmet Korijenić 10 gaća, Arif Čaušević pijevca, žena Adema Struga 1 maramu, žena Muharema Durunbaša 1 čevru, žena Alije Struge 1 komad beza, žena Murata b. Selmanovića 1 košulju, Smaja Loja 1 maramu, Šain b. Selmanović 1 komad beza, Mehmed b. Selamović 1 maramu, Begler Selmanović 1 komad beza, žena Ibrahima b. Selmanovića 1 čevru, žena Mustaj b. Selmanovića 1 komad beza, žena Usein b. Selmanovića

kasnije tokom rata.³¹

I u ostalim djelovima novooslobođenih krajeva muslimanski živalj nesebično je pomagao crnogorski Crveni krst, Glavni odbor za pomoć prebjeglim porodicama i invalidski fond Ministarstva vojnog. Posebno su se u tom smislu istakli muslimani albanske nacionalnosti (iz Metohije), koji su se masovno odazivali ovim humanitarnim aktivnostima.³² Time su umnogome uštedjeli oskudna državna sredstva i olakšali izdržavanje 1 komad kambrike, žena Ragiba Ljuce 1 čevru, žena Ešrefa b. Selmanovića 1 čevru, žena Asana Adžalića 1 gaće, žena Jusufa Pojatića 1 maramu žena Ćamila Ljuhara 1 maramu, žena Afiza Mršića 1 gaće, žena Sulejmana Ljuhara 1 maramu, žena Sejfa Šećerkadića 1 maramu, žena Smaja Čauševića 1 maramu, žena Memeda Čuševića 1 komad beza, žena Šerifa Šećerkadića 1 maramu, žena Murata b. Muktića 2 čevre i žena Adema b. Drndića 1 gaće. (*Isto.*)

³¹ Od pljevaljskog građanstva muslimanske vjeroispovjesti novac za pomoć prebjeglim porodicama dali su: Daut Hadži Kadrić (10 per.), Anefi Agbegović (5), Riza Rizamulić (5), Ibrahim Ljuhar (5), Duljo Kruta (5), Murat beg Selmanović (5), Suljkin Čaković, Sijašić Tahir i Juso (po 2.80), Salko Puška (2.20), Arif Karlica (1.60), Sulejman Bajrović (1) i Nazif Kadić (1). Crvenom krstu pomoć su dali: Ibrahim Ljuhar (30), Omer B. Selmanović (30), Bećir i Mujaga Trvulj (po 28), Daut H. Kadrić (20), H. Ibrahim Ljuhar (20), Adžalija Ćulaković (15), Teufik Tairbegović (14), Osman Mujezinović (10), Ahmet Rustemagić (10), Mustafa Islamović (10), Sulejman Ljuhar (10), Sulejman Bajrović (10), Duljo Kruta (10), Derviš Šećerkadić (10), Murat Trvulj (10), Riza Rizamović (10), Sali Rustemagić (10), Henfi B. Agbegović (9), Ilmo B. Drnda (6), Murat Muftić (5), Zejnisl. Mršić (5), Sejfi Šećerkadić (5), Osman H. Šaćirović (5), Ali-beg Tajirbegović (5), Ali Čaušević (5), Mustafa Drnda (5), Mahmut Drnda (5), Smajo Kujundžić (4), Basan Šuković (4), Meho Čaušević (4), Tahir Drnda (4), Juso Čarbo (3), Beša Bešić (3), Ibraim Drnda (3), Ibraim Šećerkadić (3), Omer Drnda (3), Ahmet Komber (3), Hilmi Pašefendić (2) i Hilmi B. Selmanović (1). (*Isto*, br. 45, 19. septembar 1915, 2; br. 52, 7. novembar 1915, 2.)

³² *Isto*, br. 4. april 1915, 2-4; br. 18, 11. april 1915, 3-4; br. 27, 6. jun 1915, 4; br. 29, 13. jun 1915, 3-4; br. 35, 15. jul 1915, 5-6.

brojnih nevoljnika kojima je pomoć bila neophodna. Iako je historiografija saglasna da muslimani u novooslobođenim krajevima nijesu sa simpatijama gledali na Crnu Goru (uostalom kao ni katolici i dio pravoslavnog stanovništva), pogrešno bi bilo iz toga izvući zaključak da je crnogorska država za njih bila apsolutna neprihvatljiva i da im je svaka pomisao na saradnju sa takvom državom bila strana. Oni svakako nijesu bili impresionirani novim gospodarima i da su mogli da biraju nikada ne bi postali crnogorski državljani. Ali bez obzira na to, ne može im se spočitati nedostatak volje da prihvate Crnu Goru kao svoju državu. Da muslimani to nijesu željeli crnogorske vlasti ne bi imale u ovim krajevima uglavnom mirno stanovništvo, već ljute neprijatelje s kojima bi razgovarali isključivo preko puščane mušice i vodile borbe slične onima u Metohiji. No, kako je odnos muslimana slovenskog porijekla prema Crnoj Gori bio znatno pomirljiviji od odnosa albanskog stanovništva, u Sandžaku je izbjegnuto metohijski scenario. Zahvaljući takvom odnosu muslimansko stanovništvo u Sandžaku bilo je od koristi crnogorskim vlastima, posebno kada su u pitanju humanitarne aktivnosti ali i razni drugi poslovi od državnog značaja u kojima su muslimani aktivno participirali. Tako se u Odboru za pomoć prebjeglim porodicama u Bijelom Polju (formiran 30. marta 1915) nalazilo petoro muslimana, uključujući muftiju Delevića kao predsjednika (članovi su bili: Mujaga Nikšić, Munir Kučević, Zećir aga Dervović i Murat Idrizović);³³ u Beranama osmoro (potpresjednik Adži Adžo Nikšić i članovi: Selmo Ramusović, Ahmet Ganić, Usein Šaman (vjerovatno Šahman), Ahmet Adrović, Rahman Batuš, Adem Softić i Hafis Ramusović)³⁴; u Đakovici desetak (predsjednik Hadži Murteza Muderiz, blagajnik Azem Daut, članovi: Izet beg, Ali Vaima, Ilijaz beg, Šaćir Ali Spahi, Sejfula Paloja, Tan Batalaka, Afis

---

³³ *Isto*, br. 20, 25. april 1915, 4.

³⁴ *Isto*, br. 14, 18. mart 1915, 2.

Palaski, Muamed Pulja, Jaja Hadži Ismail Bošnjak).³⁵ Ovakvim djelovanjem pokazali su pozitivan odnos prema Crnoj Gori, koja im je povjerila tako odgovorne poslove. U tom smislu oni su zaista opravdali očekivanja, što jasno govori da kod dijela muslimanskog stanovništva nacionalna, vjerska i kulturološka različitost nijesu bile prepreka da prihvate Crnu Goru kao svoju državu i da se počnu polako integrirati u crnogorsko društvo. Prepreku im očito nije predstavljala ni činjenica da su svega nepune dvije godine živjeli u miru u novoj državi, iako historičari obično suprotno tvrde. Da je to bila prepreka i da kod dijela muslimanskog stanovništva nije postojala želja da prihvate novu realnost i vremenom se integrišu u crnogorsko društvo, sumnjamo da bi iko od njih uopšte pomislio da služi a kamoli se prijavio kao dobrovoljac u crnogorskoj vojsci. Čim je objavljena mobilizacija u Beranama su se muslimani dobrovoljno prijavili da vrše žandarmerijsku službu. I što je za svaku pohvalu te su poslove vršili na „potpuno zadovoljstvo“ crnogorskih vlasti u Beranama. Iste te poslove u Đakovici su obavljali muhamedanci albanske nacionalnosti, a tamošnji begovi i plemenske starješine stavile su na raspolaganje crnogorskim vlastima „četrdeset momaka iz svih mahala“.³⁶ Suvišno je govoriti od kolike su važnosti bili ti žandarmi za crnogorske vlasti u Metohiji, gdje nije mogao proći jedan jedini dan a da se žandarmi i crnogorska vojska ne sukobe sa albanskim odmetnicima ili ne stradaju od njihove ruke. Ovakvim postupcima dio muslimanskog stanovništva pokazao je nesumnjiv patriotizam, posebno ako se zna da je u Metohiji i pojedinim djelovima Sandžaka postojala veća mogućnost da izgubite glavu u sukobu s kačacima nego na pojedinim djelovima fronta od austrougarskih vojnika. Naravno, to ne znači da je većina muslimanskog stanovništva dijelila ta

---

³⁵ *Isto*, br. 15, 21. mart 1915, 2.

³⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-163, 2353/2, M. Petrović, oblasni upravitelju u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 9. jul.

osjećanja (iako se mirno držala), ali za vjersku zajednicu koja je tako malo vremena provela u Kraljevini Crnoj Gori to nije bilo ni tako beznačajno. U svakom slučaju, istoričari koji se budu bavili društvom u novooslobođenim krajevima, moraće ovom pitanju da se ozbiljno posvete.

Sukobi dijela muslimanskog stanovništva i crnogorske vojske

Početak ratnih operacija na crnogorsko-austrougarskom frontu za dio muslimanskog stanovništva bila je zgodna prilika da se oslobode mrske crnogorske vlasti. To se posebno odnosilo na muslimane koji su se graničili sa Austrougarskom (pljevaljski kraj) i Albanijom (plavsko-gusinjski kraj i Metohija). Naravno to ne znači da su ostali muslimani bili fascinirani crnogorskom državom i da nijesu priželjkivali brz slom Crne Gore, ali za razliku od onih iz pljevaljskog, plavsko-gusinjskog kraja i Metohije nijesu posegli da se oružanim putem oslobode crnogorske vlasti. Tome je između ostalog doprinijela i propaganda koja je iz Austrougarske i Albanije širena protiv Crne Gore, na koju dio muslimanskog stanovništva nije bio imun. Naprotiv. Bili su pod njenim snažnim uticajem, što nije ostalo nepoznato crnogorskim vlastima koje su pomno pratile dešavanja u tim krajevima. Još prije početka ratnih operacija komandant Pljevaljske divizije, brigadir Luka Gojnić primjetio je „sumnjivo držanje muslimana u Pljevljima i okolini“. Takvo držanje pljevaljskih muslimana zabrinjavalo je crnogorske vlasti, koje su iz predostrožnosti naredile da se po objavi rata sva sumnjiva lica muslimanske vjeroispovjesti sprovedu u Podgoricu, a austrougarski agenti Mehmed Bajrović i Korjenić Vrhovnoj komandi.³⁷ Isti zadatak u Peći i Đakovici povjeren je brigadiru Vešoviću, koji je pored sumnjivih muslimana u pravcu Podgorice imao da uputi i katolike,

---

³⁷ BIICG, RCV, f-346, 449, 17.

koji su predstavljali opasnost za Crnu Goru.³⁸ Nesumnjivo da su ovakvim postupcima crnogorske vlasti uspjele u određenoj mjeri da osujete anticrnogorske akcije u Sandžaku i Metohiji, ali ne i da izbjegnu sukobe sa dijelom svojih novih državljana, koji su na Crnu Goru gledali kao na okupatora čije su se vlasti mogli osloboditi isključivo oružanom rukom. Svjesni činjenice da vlastitim snagama to nijesu u stanju da urade, dio muslimana novooslobođenih krajeva nije imao dilemu kojem se carstvu treba prikloniti u sukobu Austrougarske i Crne Gore. To se posebno odnosilo na muslimane pljevaljskog kraja, koji su se nalazili pod snažnim uticajem austrougarske propagande. Njihova privrženost Dvojnoj monarhiji nije bila samo rezultat snažne ukorjenjenosti austrougarske propagande u tom dijelu Sandžaka i nekih pretjeranih simpatija prema žuto-crnoj monarhiji, koliko praktičnih težnji da se uz njenu pomoć oslobode mrske crnogorske i srpske vlasti. Ulazak Osmanskog carstva u rat na strani Centralnih sila samo ih je dodatno osokolio, da se jedino trijumfom ovog vojno-političkog bloka mogu nadati svome oslobođenju. Na njihov držanje u ovom sukobu imala je veliki uticaj sultanova objava svetog rata (džihada) protiv neprijatelja Osmanskog carstva, koji je oduševljeno prihvaćen u Bosni. O tome je ponosito pisala i austrougarska štampa, ističući da je objava svetog rata kod bosanskih muslimana izazvala isto raspoloženje kao i kod muslimana na Bosforu ili Arabiji. Vojni svještenici hrabрили su muslimanske vojnike u austrougarskoj vojsci da ovaj rat za njih nije samo vjerski, već i rat za odbranu domovine, jer „su Rusi Srbima obećali bosansku zemlju“. U takvom ratu gdje se brani vjera i domovina nije trebalo štedjeti sebe, a svako ko pogine u njemu zaslužiće vječni život, uvjerali su svještenici. „Svaka kugla ne pogađa, ali koji umire od nje taj ide Bogu kao pravi junak“.³⁹ Nijesmo uspeli doznati da li je i koliko objava svetog rata imala uticaja na držanje muslimana u Sandžaku. Ali budući da je u susjednoj Bosni izazvala

---

³⁸ BIICG, RCV, f-346, 462, 17.

³⁹ *Jutarnji list*, br. 1006, 21. januar 1915, 2.

odličan efekat, nesumnjamo da nije imala uticaja na držanje muslimana u Sandžaku. Posebno one koji su se graničili sa Austrougarskom (Bosnom). No, iz navedenog bi bilo pogrešno zaključiti da je za neprijateljsko držanje dijela muslimanskog stanovništva u ovom ratu bila zaslužna inostrana propaganda. Ona ga je samo dodatno podsticala, ali da kod njih nije postojao dosta jak animozitet i nepovjerenje u nove vlastodršce ta bi propaganda ostala bez ikakvog efekta.

Blizina austrougarske granice i snažna ukorijenjenost njene agenture u novooslobođenim krajevima bili su od nemalog uticaja na držanje muslimanskog stanovništva pljevaljskog kraja, koje je zajedno sa austrougarskim trupama uzelo učešća u ratnim operacijama protiv crnogorske vojske u Sandžaku. Po austrougarskom priznanju, povlačenje crnogorske vojske na ovom dijelu fronta i zauzimanje Pljevalja (19. avgust 1914) umnogome je olakšalo to „što se je muhamedansko žiteljstvo listom proti njima diglo, koji su se dragovoljno nudili za provodiče i uhode proti Crnogorcima“. Muslimansko stanovništvo svuda je oduševljeno pozdravljalo neprijateljske vojnike, a u Pljevljima je austrougarskim trupama priređen veličanstven doček, koji je vrlo slikovito opisao zagrebački *Jutarnji list*. „I u Plevlju su muslimi sa slavljem dočekali naše čete. Mnogi muslimi imali su jošte stare zastave, kojima su znali na rođendan našeg vladara kititi svoje kuće. Te su izvadili i izvjesili. Kod plevljanskog zapovjednika, koji je ostao u gradu, pojavila se deputacija muhamedanskih odličnika, te mu izjavila svoje simpatije i svoju odanost prema monarkiji i ponudila mu svoju pomoć u borbi proti Crnogorcima.“⁴⁰ I ostali austrougarski listovi hvalili su na sva zvona držanje muslimana, koje su predstavljali kao nepomirljive neprijatelje slovenskih država i svoje vrlo odane saveznike: „Osobito valja istaknuti, da se Muhamedanci oduševljeno zauzimlju za monarkiju.“⁴¹

---

⁴⁰ *Isto*, br. 770, 1. septembar 1914, 3.

⁴¹ *Novosti*, br. 234, 29. avgust 1914, 2.

Ponašanje muslimanskog stanovništva u pljevaljskom kraju nedvosmisleno govori kakav je ono animozitet gajilo prema crnogorskim vlastima, čije su se vlasti mogle osloboditi jedino pomoći takve sile kakva je bila Austrougarska, koja je od ranije imala snažan prestiž u ovom kraju. Ako se tome doda još i to, da se u njenoj vojsci nalazio se veliki broj muslimana iz Bosne i Hercegovine, onda je više nego očigledno zbog kojih su se razloga muslimani iz Pljevalja priključili operacijama protiv Crnogoraca. Nakon što je austrougarska vojska zauzela Pljevalja, naoružane muslimanske komite pridružile su se operacijama protiv crnogorske vojske, ugrožavajući njihove položaje na prostoru od Crnoga vrha do Buhova groba.⁴² Jedino na šta nijesu računali tih dana je, da će Srbija teško poraziti Austrougare u bici na Ceru i da će austrougarski vojnici svoj prvi pohod na Balkan okončati neslavnim povlačenjem preko Drine. Neočekivani obrt u Srbiji primorao je austrougarske trupe da se povuku ispred crnogorske Sandžačke vojske, koja je izvršila protivudar i oslobodila Pljevlja 26. avgusta 1914. godine. Zajedno sa austrougarskom vojskom povukao se i jedan broj muslimana iz Sandžaka.⁴³ Po crnogorskim izvorima riječ o nekih 200-300 ljudi („Turaka koji su sa njima pobegli“),⁴⁴ koji su se po svemu sudeći priključili austrougarskim snagama, dok je broj izbjeglica bio znatno veći. Iz austrougarske štampe se nije moglo precizno saznati koliko se tačno muslimana iz pljevaljskog kraja povuklo ispred crnogorske vojske. Ako je vjerovati zagrebačkim *Novostima* u Sarajevu je iz nekoliko navrata dolazio „oveći broj muslimanskih bjegunaca iz Pljevalja“, koji su zbog teške egzistencijalne situacije ponudili na prodaju oko 8.000 ovaca i 2.000 govedi. Na osnovu broja stočnog fonda teško bi se moglo precizno utvrditi koliko je muslimana iz

---

⁴² BIICG, Operacioni dnevnik rada crnogorske vojske u ratu 1914-1915, (u daljem tekstu ODRCV), f-346, knj. 1, 13, 2.

⁴³ BIICG, ODRCV, f-346, knj. 1, 706, 11.

⁴⁴ BIICG, ODRCV, f-346, knj. 1, 833, 27.

Pljevalja prebjeglo u Austrougarsku, ali svakako da taj broj nije bio mali. Uglavnom su to bile osobe starosne dobi od 25-40 godina („Ima među njima i dječaraca“), iz kojih „se samo razabire velika mržnja na njihove dosadanje gospodare i ljubav i privrženost prema Austrougarskoj“, čiju su vojsku kumili i molili da ne odlazi iz Pljevalja obećavši im „da će prvi pred vojskom ići napred u Crnu Goru“. No, umjesto slavodobitnog pohoda u Crnu Goru sudbina je pljevaljske muslimane odvela čak u Travnik.⁴⁵ I u ostalim mjestima Bosne i Hercegovine vlasti su organizovale prihvatne centre za muslimane iz Sandžaka. Muslimani koji su bježali ispred srpske i crnogorske vojske dolazili su mahom u Sarajevo, gdje su smješteni svuda po njegovoj okolini. Članovi odbora koji su bili zaduženi za njihov prihvata, dočekivali su ih kod Careve džamije, gdje su im djelili hranu i odjeću, nakon čega su raspoređivani u druge dijelove grada. Najviše ih je bilo na Alipašinom mostu, a imalo ih je i u ostalim dijelovima Sarajeva, sve do Butmira („To je pravi tabor“).⁴⁶ Po priznanju samih muslimanskih izbjeglica, Austrougarska je bolje brinula o njima nego Osmansko carstvo, čiji su podanici do nedavno bili. („Ni naša se carevina Turska dok smo bili pod njom, nije za nas tako brinula, niti nam je bilo tako dobro kao ovdje“).⁴⁷ No, neće biti da je baš život u izbjeglištvu bio onako bajkovit kao u novinskom tekstu, iako su se austrougarske vlasti zaista potrudile oko smještaja i prehrane prebjeglog muslimanskog stanovništva. Zbog brojnosti muslimani su upućivani i u ostale dijelove Austrougarske, a neki su

---

⁴⁵ *Novosti*, br. 251, 15. septembar 1914, 1.

⁴⁶ *Isto*, br. 264, 28. septembar 1914, 1. „To su čitave povorke, bilo pješice ili pako na drugim volovskim kolima, gdje na dušecima i ćilimima sjede stisnuta djeca i matere, svi žalosni i zabrinuti. Muškarci idu pješice goneći marvu, ako ju imade, ako nema što god na leđa, pa vuče vas iznemogao od višednevnog hodanja i nespavanja.“ (*Isto*.)

⁴⁷ *Isto*, br. 260, 24. septembar 1914, 5.

stigli „i u samu Posavinu“.⁴⁸

Po pisanju austrougarske štampe glavni razlog zbog koga su muslimani iz Sandžaka morali bježati glavom bez obzira ispred razularenih crnogorskih i srpskih četa bio je u tome „što je muslimansko pučanstvo izjavilo da neće ratovati protiv austro-ugarskih četa“.⁴⁹ Ne treba sumnjati da su prilikom povlačenja austrougarskih trupa iz Sandžaka počinjeni razni zločini nad muslimanskim stanovništvom od strane crnogorske i srpske vojske, ali tvrdnje da su muslimani pljevaljskog kraja izbjegli zato što nijesu htjeli da se bore protiv austrougarske vojske, ne može se pokloniti pažnja. Crnu Goru su pretežno napuštali oni koji su „listom“ uzeli učešća u borbi protiv crnogorske vojske. O tome je tih dana veoma ponosno pisala austrougarska štampa, odajući muslimanima priznanje zbog takvog držanja. Dakle, u tome treba tražiti razloge zbog kojih je muslimansko stanovništvo napustilo Pljevalja, a ne u njihovom navodnom odbijanju da uzmu učešća u borbama protiv Austrougara. Uostalom crnogorske vlasti nijesu ni upućivale na prve linije fronta muslimane iz novooslobođenih krajeva, iako su se neki muslimani već na početku rata dobrovoljno prijavili u crnogorsku vojsku. Radije su ih zbog deficita radne snage upošljavale da sa ostalim stanovništvom obavljaju razne pozadinske poslove, jer su im tamo bili znatno korisniji i pouzdaniji nego u vojničkim rovovima. No, i za vršenje ovih poslova crnogorske vlasti se nijesu u početku rata naročito ovaždile od pomoći pljevaljskih muslimana, budući da su „mahom odbjegli sa austr. vojskom“, pa se u cijelom tom kraju nije moglo sakupiti 150 ljudi da vrši intendantsku službu u Sandžačkoj vojsci. I ono malo muslimana i pravoslavaca što je ostalo u Pljevljima, kupili su ljetinu i kulučili na raznim poslovima.⁵⁰

⁴⁸ *Isto*, br. 264, 28. septembar 1914, 1.

⁴⁹ *Isto*, br. 242, 6. septembar 1914, 1.

⁵⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3763/7, M. Ramadanović, oblasni upravitelj u Pljevima – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 15. septembar; Komandat Sandžačke vojske optužio je oblasnog upravitelja u Pljevljima

Nakon kratkotrajnog boravka u izbjeglištvu muslimansko stanovništvo počelo je da se vraća svojim domovima. To ponajbolje govori da su navodni „teški“ zločini crnogorske i srpske vojske nad muslimanima u Sandžaku bili rezultat austrougarske ratne propagande. Da su razmjere tih zločina bili onakvi kakvim ih je predstavljala austrougarska štampa, teško bi se moglo desiti da se muslimani počnu vraćati svojim domovima nakon nepunih mjesec dana od pada Pljevalja.⁵¹ S druge njihov brz povratak kućama jasno govori da im u izgananstvu, što je i logično, nije bilo ni izbliza onako sjajno kako je tvrdila austrougarska štampa („Muhadžiri svi dobivaju od oblasti potrebnu hranu i putem stan, tako da sad na ničem ne oskudijevaju“).⁵² U svakom slučaju crnogorske vlasti nijesu imale namjeru da im oproste bjekstvo u Monarhiju. Posebno ne onima koji su uzeli učešća u borbama protiv crnogorske vojske. Stav crnogorskih vlasti prema takvima bio jasan – svi koji su ogriješili o zakon morali su biti odmah „prитvoreni i predati Vojnom sudu da ih sudi kao veleizdajnike za djelo protivu države“. Što se tiče njihovih porodica, na papiru nije bilo nikakvih prepreka da se slobodno vrate u domovinu. Naravno, pod uslovom da se nijesu ogriješili o zakon.⁵³ Ali, na terenu su stvari funkcionisale sasvim drugačije, jer su lokalne, centralne i vojne vlasti očito bile zatečene njihovim povratkom. Tek kada je odbjegli muslimansko stanovništvo krenulo da se vraća svojim kućama, crnogorske

---

Milana Ramadanovića da je nesposoban da sakupi ljudstvo, dok mu Srbi i Muslimani „leže doma jer su pogani ostali bez pušaka budući su ih predali Muslomanima i Austrijancima“ (DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3763/3, divizijar, seradar J. Vukotić, komandant Sanžačke vojske – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 16. septembar.)

⁵¹ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4091/6, M. Ramadanović, oblasni upravitelj u Pljevljima – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 9. septembar.

⁵² *Novosti*, br. 251, 15. septembar 1914, 1.

⁵³ DACG, MUD 1914, UO, 4091/6, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Pljevalja, 9. septembar.

vlasti su počele da se dogovaraju kako će se sa njima postupati, što je stvorilo veliku konfuziju na terenu. Tako se dešavalo da se porodice koje su se vratile u Pljevlja odatle naknadno protjeruju, pa opet potom iz Goražda vraćaju natrag u Pljevlja.⁵⁴ No, to su bili samo neki od problema koji su kočili povratak prebjeglog muslimanskog stanovništva. Poseban problem za vlasti predstavljalo kako regulisati pitanje njihove imovine, budući da im je konfiskovana ljetina⁵⁵ i stoka,⁵⁶ dućani zatvoreni,⁵⁷ a u njihove kuće useljenje srpske izbjeglice iz Bosne.⁵⁸ Njihov povratak zahtijevao je od crnogorske vlade da ova pitanja što prije i pravičnije riješi, naročito kada je u pitanju imovina u trgovačkim radnjama. S tim u vezi Ministarski savjet donio je odluku da se sve neophodne stvari koje se zateknu u radnjama predaju Crvenom krstu, a ostale je putem javne licitacije trebao da proda Odbor za rasprodaju, koji su činili tri trgovca, jedan činovnik Oblasne uprave iz Pljevalja i jedan carinarnik (djelovođa). Ukoliko je bilo trgovačke robe u kućama odbjeglih muslimana, Odbor je imao ovlašćenja i nju da proda. Jedino se pokušstvo po stanovima nije smjelo prodavati „već se popisati do sitnice i predati mjesnoj opštini“.⁵⁹ Tom prilikom Odbor je mogao prodati isključivo imovinu ljudi koji su pobjegli iz zemlje, a nipošto njihovih najbližih srodnika koji nijesu napuštali

⁵⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4091/2, M. Ramadanović, oblasni upravitelj u Pljevljima – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 13. oktobar.

⁵⁵ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4091/6, M. Ramadanović, oblasni upravitelj u Pljevljima – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 9. septembar.

⁵⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-153, 4255/3, Ministarstvo finansija – Ministarstvu unutrašnjih djela, 10. novembar.

⁵⁷ DACG, MUD 1915, UO, f-152, 3881/3, M. Ramadanović, oblasni upravitelj u Pljevljima – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 29. septembar.

⁵⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-152, 3846/2, M. Ramadanović, oblasni upravitelj u Pljevljima – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 26. septembar.

⁵⁹ DACG, Ministarski savjet (u daljem tekstu MS), 1914, f-24, 260, rješenje Ministarskog savjeta, 27. septembar.

Crnu Goru. To se posebno odnosilo u slučajevima gdje je kapital (radnja) bila svojina više ljudi. U tom smislu bila je zaštićena čak i imovina ljudi koje su vlasti držale kao taoce, ali ne i njihovih rođaka koji su pobjegli sa austrougarskom vojskom.⁶⁰

Privremena konfiskacija imovine odmetničkih porodica izvršena je i u Plavu, čije su kuće ustupljene kiridžijama dok se ovi ne vrate nazad (budući da su ih vlasti amnestirale).⁶¹ Takvih kuća u ovom kraju bilo 41, dok je broj iseljeničkih kuća bio nešto veći (52).⁶² Jedan od glavnih razloga (ako ne i glavni) koji je tjerao muslimane nakon Balkanskih ratova na iseljavanje ležao je u njihovoj nepomirljivosti da im, kako reče najpoznatiji jugoslovenski disident Milovan Đilas, „stoljetni rajetini i inovjerci postaju gospodari“.⁶³ U određenoj mjeri tome je doprinijelo i osiono ponašanje i zloupotrijebe crnogorskih organa vlasti u tim krajevima, ali daleko od toga da su to bili glavni razlozi koji su tjeroali muslimane na iseljavanje. Da je nepodnošljiv život u tim krajevima bio glavni razlog iseljavanja, teško da bi se neke familije nakon određenog vremena ponovo vraćale svojim kućama. Prije će biti da uslovi života u tuđini nijesu bili ni izbliza onakvi kakve su ih predstavljali razni agitatori u Sandžaku. Takva propaganda naročito je stimulatino djelovala na siromašne slojeve muslimanskog stanovništva, koji su u najvećem broju napuštali svoje domove pod utiskom laskavih obećanja o boljem životu u Osmanskom carstvu. „Doznao sam, da se u veliko među ovdašnjim muslimanima vode agitacije za iseljavanje. Pojedini, koji hoće da se sele, idu od kuće do kuće i preokreću za sobom one, koji se inače ne bi selili. Oni im pričaju kako se iseljenicima daju bogate zemlje, kako ako ovdje

---

⁶⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4310/2, R. Popović, zastupnik ministra predsjednika – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 14. novembar.

⁶¹ DACG, MUD 1915, UO, f-165, 2782/4, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – svim Oblasnim upravama, 30. septembar.

⁶² DACG, MUD 1915, UO, f-165, 2782/2, spisak iseljeničkih i odmetničkih kuća.

⁶³ Milovan Đilas, *Crna Gora*, Cetinje, 1994, 265.

ostanu, ne mogu više biti Turci i t. d., a tako pišu i oni koji su se iselili“, izvještavao je nadležne Cetinju oblasni upravitelj u Bijelom Polju. Dakle, iz ovih navoda se jasno vidi da ponašanje crnogorskih vlasti nije bio glavni uzrok iseljavanja, iako nije beznačajan, već organizovano agitovanje koje zdušno podržavalo muslimansko sveštenstvo. „Njihove hodže – koje oni sasvim poštuju i sve njihovo za mjerodavno smatraju – propovijedaju im: da svaki Turčin, koji ovdje umre nije pravi Turčin; da je grehota i sramota svakome da Turčinu da živi pod upravom drugoga naroda, t. j. naroda druge vjere, i da to njihov vjerski zakon strogo zabranjuje.“ Ovakvim djelovanjem muslimansko sveštenstvo ne samo da je snosilo odgovornost za iseljavanje svojih vjernika, već i za snažna anticrnogorska osjećanja i sve nedaće koje su ih na tom putu snalazile. Na svu sreću, agitacije koje su vođene kroz Sandžak nijesu dale željene rezultate, osim kod siromašnih žitelja i ljudi problematičnog ponašanja, koji su zbog svojih ranijih zlodjela strahovali da ne budu imali neprilika s novim gospodarima. „Do sad iselili su se oni, koji su bili sasvim siromašnog stanja i oni koji su živjeli duž naše granice, i koji su bili s našijema zakrvljeni i koji su vršili razne zločine i lupeštine, što je uglavnom i uzrok njihovom iseljavanju.“⁶⁴ No, život u nekadašnjoj domovini za mnoge je bio neprihvatljiv pa su se vraćali svojim kućama. Tako je samo u jednom danu sredinom jula 1914. godine Lojdovim parobrodom stiglo u Bar „osam muslimanskih familija i to šest Kolića iz Vranješa i dva Nikšića iz Bijelog Polja“, koji su bili naseljeni u Samsu („Kažu da im se onamo ne dopada“).⁶⁵

Raspoloženje dijela muslimanskog stanovništva zadavalo je dosta briga crnogorskim vlastima u Sandžaku, koje su preko mreže svojih povjerenika budno motrile na svaki, čak i najmanji pokret u

---

⁶⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3039/2, sekretar D. Jovović, zastupnik oblasnog upravitelja u Bijelom Polju – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 23. jun.

⁶⁵ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3105, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 17. jul.

tom dijelu države. Svjesne činjenice da kod muslimanskog stanovništva u Sandžaku ne uživaju prestiž, crnogorske vlasti su strahovale od eventualne oružane pobune, pa je crnogorska žandarmerija nerijetko vršila pretrase pojedinih domaćinstava, oduzimajući im oružje i municiju koje su držali bez znanja vlasti. Ovakvim aktivnostima samo je dodatno produbljivano nezadovoljstvo kod muslimanskog stanovništva, koje ionako nije bilo oduševljeno crnogorskim vlastima. Naprotiv. Smatrali su ih svojim okupatorima, što su pojedinci i javno manifestovali. Tako su januara 1915. godine u jednoj kafani u Bijelom Polju neki muslimanski trgovci ljubili austrijske novčanice i uzvikivali neprijateljske parole: „Živjela Njemačka i Austrija, koje pobijediše Rusiju; te će i nas osloboditi; Dolje sa Rusijom!“⁶⁶ Iako su optuženi negirali ove navode i tvrdili da su im pojedinci iz vlasti sve namjestili („imaju mržnju sa nama“),⁶⁷ činjenica je da muslimansko stanovništvo u Sandžaku nije moglo gajiti naročite simpatije prema državi za koju ih ništa nije vezivalo. Država koju su oni osjećali svojom u ovom ratu se borila se na strani Centralnih sila. Da je kojim slučajem situacija bila drukčija vrlo vjerovatno bi se i muslimani drukčije ponašali. Ali kako prilike nijesu bile takve ne treba da čudi zbog čega su muslimani u Sandžaku skandirali Austrougarskoj i Njemačkoj, na čijoj strani su se borila njihova jednovjerna braća. U svakom slučaju, zbog toga im se ne može zamjeriti. Nije njihova krivica što Crnu Goru nijesu osjećali svojom državom i što su mimo svoje volje postali crnogorski podanici, već zvanično Cetinje koje je vrlo dobro znalo da u ovim krajevima ne uživa bog zna kakav prestiž ni kod pravoslavaca a kamoli muslimana. Da su

---

⁶⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 556/2, D. Jovović, zastupnik oblasnog upravitelja u Bijelom Polju – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 12. januar. Austrijsku novčanicu od 10 kruna ljubio je Ragib Nišić govoreći: „O saglam pare“, dok je Njemačkoj i Austriji skandirao Elmaz Nišić. Sa njima u društvu bili su trgovci Munir Kučević i Raif Kadić. (*Isto.*)

⁶⁷ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 556/5, R. i M. Nišić – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 16. februar.

na Cetinju o ovome na vrijeme razmišljali teško da bi crnogorska vojska uopšte zalazila u te krajeve. Ali kako su crnogorske vlasti bile okupirane ambicioznim planovima o stvaranju velike države, o ovim stvarima naknadno je „razmišljao“ represivni aparat, koji je prilježno procesuirao brojne žitelje novooslobođenih krajeva. Jedan u moru takvih bio je izvjesni Mujo Galinović iz Pljevalja, koji je jedne prilike „nanio uvredu Njihovim Veličanstvima Kralju Crne Gore i Kralju Srbije“.⁶⁸ Kako je rat odmicao crnogorski represivni aparat u Sandžaku imao je sve više posla.

Kada su s jeseni 1915. godine Centralne sile pokrenule veliku ofanzivu protiv Srbije i Crne Gore, raspoloženje muslimana u Sandžaku počelo je drastično da se mijenja. Posebno od momenta kada su austrougarska vojska počela približavati crnogorskim granicama. Osokoljeno napredovanjem Centralnih sila na Balkanu, muslimansko stanovništvo u srpskom dijelu Sandžaka počelo je da se buni i teroriše pravoslavno stanovništvo,⁶⁹ dok je u rožajskom kraju primjećeno „među muhamedancima neko zadovoljstvo i komešanje“.⁷⁰ Ubrzo su „zadovoljstvo i komešanje“ zamijenila u rožajskom kraju „svakojaka zla“ muslimanskih razbojničkih četa,⁷¹ a već krajem novembra 1915. godine oko dva bataljona muslimana iz srpskog dijela Sandžaka sa jednim brojem rožajskih muslimana napadalo je crnogorske položaje od Musine jame do Vuče.⁷² I u ostalim krajevima Novopazarskog sandžaka muslimansko stanovništvo počelo da se odmeće i čeka pogodan trenutak

---

⁶⁸ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 557/1, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Lj. Bakiću, ministru pravde, 31. decembar 1914.

⁶⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-169, 3662/2, J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletić, ministru unutrašnjih djela, 8. novembar.

⁷⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-169, 3664/11, J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletić, ministru unutrašnjih djela, 29. oktobar.

⁷¹ DACG, MUD 1915, UO, f-169, 3689/2, J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletić, ministru unutrašnjih djela, 10. novembar.

⁷² DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3800/2, J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletić, ministru unutrašnjih djela, 24. novembar.

da stupi u akciju protiv crnogorske vojske. Tako se u mjesto Sokolac (Šahovići) odmetnuli u jednoj pećini neki Martinovići, Bobosići i Dautovići, koji su u jednom okršaju sa crnogorskom vojskom uspjeli da ubiju jednog vojnika.⁷³ I uostalom djelovima Sandžaka do tada uglavnom mirno muslimansko stanovništvo počelo je da se odmeće i skupa sa austrougarskom vojskom i Albancima napada crnogorske položaje na sektoru Sjenica-Novipazar-Berane.⁷⁴ Sa napredovanjem austrougarske vojske u Sandžaku brojna podrška muslimanskog stanovništva austrougarskoj vojsci je rasla. Ovakvo držanje muslimana u Sandžaku ni namjanje nije iznenadilo crnogorske vlasti. One su od ulaska u te krajeve bile prilično nepovjerljive prema njima. Isti je slučaj bio i kada muslimanskog stanovništva prema crnogorskim vlastima. Ali ako već 1912. godine crnogorske vlasti nijesu uviđale da je „oslobađanje“ tih krajeva bio nepromišljen poduhvat, krajem 1915. i početkom 1916. su se mogle i lično uvjeriti da je vojni pohod u te krajeve bio neoprostiva greška. No, na Cetinju tih dana nije nikome bilo do prevelikog mozganja o greškama iz prošlosti, sve i da je bilo vremena za to. Austrougarska snage su iz dana u dan sve više stezale obruč oko Crne Gore, čija je vojska krajnim naporima požrtvovano branila svaku stopu crnogorske zemlje. Nažalost u toj misiji nije uspjela. Nakon osamnaestomjesečne borbe morala je položiti oružje pred nadmoćnijim neprijateljem krajem januara 1916. godine.

Vojni slom Crne Gore za muslimane u Sandžaku bio je idelan trenutak da namire neraščićene račune sa pravoslavnim stanovništvom na tom području. Posebno su u teškom položaju bili Srbi u plavsko-gusinjskom kraju, gdje su nakon vojnog sloma Crne Gore muslimansko stanovništvo i albanske bande vršile težak teror nad njima. O teškim prilikama u tom kraju, srpsko stanovništvo pisalo je crnogorskim činovnicima, navodeći da je

---

⁷³ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3825/2, T. Milošević, administrator bjelopoljske oblasti – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 28. novembar.

⁷⁴ Mitar Đurišić, *Đeneral Radomir Vešović u ratovima za slobodu*, Andrijevića, 2005, 148.

njihov položaj u Sandžaku tada bio neuporedivo teži nego u najgore vrijeme osmanske uprave. „Takvih zuluma, tiranije i u opšte zločinâ – koje vrše onamošnji Turci u zajednici sa naročito organizovanim bandama razbojnika – kačaka – taj okrug nije doživio ni u vrijeme najcrnje turske reakcije. Nema dana da se ne desi ne jedan, već nekoliko slučajeva zločina: ubistva, pljački, paljevina, otmica i. t. d.“ Izuzetno težak položaj srpskog stanovništva i divljanje albanskih bandi umnogome je pogodovalo to što u tim krajevima nije uopšte bilo austrougarskih vlasti i vojske, jer albanske bande „ne priznaju apsolutno nikakvu vlast“. Štaviše, stari znanci crnogorskih vlasti, Medo Ferović, Šaban Redžepagić, Smail (Smaka) Nikočević i Ramo Selmanov Balić sa društvom bili su na ovom prostoru apsolutni gospodari života i smrti. Tako su se uostalom i ponašali. Sem toga su smatrali da imaju apsolutno pravo na ovo područje i da osim njih tu niko drugi nema šta da traži, pa ni austrougarska vojska. To je bila cijena njihove borbe protiv crnogorske uprave u tim krajevima u kojoj su oni bili barjaktari otpora. Nedugo po odlasku crnogorskih vlasti ova družina oformila je prijeki sud, preuzeli vlast u tom kraju i „otpočeli vršiti tiraniju, kojoj ravna nema“. „Pored toliko ubistava izvršenih nad mirnim i golorukim stanovništvom srpskim gdje nijesu pošteđene žene, djevojke, mala nejaka djeca; pored pljački otmica i paljevina srpskih kuća – oni su počeli da konfiskuju nepokretna imanja Crnogoraca, uzimajući ista bajagi u svojinu arbanaške države...“ Posebna priča bila je policija sastavljena od razbojnika i prekaljenih ubica i „lupeža pokupljenih iz cijele Arbanije“, koja je činila „čuda od jadnog srpskog življa“.⁷⁵ Za manje od mjesec dana od kada je raspuštena crnogorska vojska, samo u Gusinju su albanske bande iz Gaša i Krasnića sa plavsko-gusinjskim muslimanima ubile 6 ljudi (među kojima jednu ženu i dijete od godinu i po dana), opljačkale i popalile gotovo sva srpska imanja, sve činovničke familije protjerale preko stare crnogorske granice a

---

⁷⁵ DACG, MUD 1916, UO, f-172, 89/2, predstavnici Srba Plavsko-gusinjskog kraja – M. Radonjiću, oblasnom upravitelju u Andrijevici, 3. februar.

---

srpskim familijama, koje su prethodno propisno opljačkale i dale rok od nekoliko dana da se odatle sele ako im se prebjegli ukućani ne vrate. Očito je da su kačaci ponešto naučili od crnogorskih vlasti, jer su na sličan način i crnogorske vlasti postupale sa njima dok su bili u odmetništvu. Ali dok je imovina njihovih porodica bila uredno popisivana, familije bezbjedne, a odmetnicima više puta ostavljan rok za povratak, srpske familije bile su „popaljene i opljačkane“ i ostavljene da „propadaju od gladi i zime, ako im se čim prije ne ukaže pomoć“. ⁷⁶ I naravno dat im je rok da se odatle sele. No, dok se to ne desi bile su prinuđene da svaki dan trpe težak teror i bezakonje. Čak su i garderobu („prćenu robu sa tijela“) sa njih skidali, a ženi popa Đorđa Šekularca opljačkali su svu imovinu i ostavili je голу do kože („bez niđe ništa na njenom tijelu“). Mušketanje i pljačka su bile sasvim normalna pojava u tim krajevima, a od ubistava nijesu bile pošteđene ni žene ni djeca. ⁷⁷ Šta je sve još pretrpjelo pravoslavno stanovništvo za vrijeme okupacije i koliko je ljudi stradalo za to vrijeme, možemo samo da pretpostavimo. Njihovi vapaji za pomoć sve su se slabije čuli. Crnogorskih vlasti na tom prostoru više nije bilo.

---

⁷⁶ DACG, MUD 1916, UO, f-172, 90/2, M. Marić, pisar kapetanstva gusinjskog – Oblasnoj upravi andrijeвица, 3. februar.

⁷⁷ DACG, MUD 1916, UO, f-172, 73/1, Stanko iz Gusinja – kapetanu Đuru Vujoševiću, 27. januar.